

SIEGFRIED HUIGEN

‘Woest land’ en ‘aards Paradys’

François Valentyns geografie van de Kaap de Goede Hoop*

Abstract – At the end of his multi-volume work about the trading empire of the Dutch East India Company (voc), *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (1724-1726), François Valentyn gives a description of the Dutch Cape Colony. I will first argue that this description follows the lines of early modern Dutch landscape discourse with special attention to Valentyn’s description of gardens at the Cape. Secondly, I will trace the origin of some elements of Valentyn’s description of the Cape to show his dependence on the knowledge network of the voc. These issues correspond to two theoretical perspectives on Valentyn’s geographical description: a synchronic examination of the landscape discourse and a diachronous exploration of the genesis of some of the inscriptions employed by Valentyn.

Na een reis van vier en een halve maand liet het voc-schip Moer-Kappel met de negentienjarige predikant François Valentyn (1666-1727) aan boord in september 1685 het anker vallen in de Tafelbaai.¹ Het was Valentyns eerste reis naar de Indonesische archipel en na een eerder bezoek aan de Kaapverdische eilanden de tweede keer dat hij een vreemd land bezocht. In de nog naamloze Kaapse havenstad – ‘t Vlek genaamd – ontmoette hij enkele bestuurders van de voc. Tijdens dit eerste bezoek was Valentyn vooral onder de indruk van de tuin die de voc bij de Kaapse nederzetting had aangelegd. Het was ‘de schoonste Plantagie [...] die ik voor of na oit zag’ (Valentyn 1971: II, 272).² Ook verbaasde hij zich over de inheemse bewoners, de Khoikhoi, die ter ere van de hoogwaardigheidsbekleders van de kolonie en de vloot in het fort een spiegelgevecht hielden. Hij bewonderde hun behendigheid, maar werd ook gehinderd door hun lichaamsgeur. Tijdens dit eerste bezoek woonden de Khoikhoi nog in ‘lage Hutjes’ in de nabijheid van het Kaapse fort (Valentyn 1973: II, 272). Dit naast elkaar leven van Khoikhoi en kolonisten is door een anonieme zeventiende-eeuwse tekenaar in realistische schetsen vastgelegd (vgl. Smith en Pfeiffer 1993).

Valentyn is gedurende een tijdperk van 29 jaar met tussenpozen van ongeveer tien jaar vier maal tijdens zijn uit- en thuisreizen naar Indonesië en Nederland aan de Kaap geweest. In totaal verbleef hij er zes maanden.³ Hij heeft de jonge Kaapkolonie daardoor kunnen zien veranderen en de belangrijkste figuren leren kennen, zoals de leden van de Van der Stel-familie, van wie vader Simon en zoon Willem Adriaan tijdens de drie eerste bezoeken van Valentyn gouverneurs van de

* Een verkorte versie van dit artikel werd in mei 2010 bij de Universität zu Köln gepresenteerd tijdens de workshop *Europe and the Colonial Knowledge, 1500-1850*.

1 Ik gebruik in dit artikel de oorspronkelijke spelling van Valentyns achternaam. De spelling ‘Valentijn’ stamt uit de negentiende eeuw. Voor een biografische schets zie Habiboe 2004.

2 De verwijzingen in dit artikel zijn voornamelijk naar de geannoteerde, tweedelige moderne editie van Valentyns geschriften over de Kaap de Goede Hoop die bij de Van Riebeeck Society in Kaapstad is verschenen (Valentyn 1971-1973).

3 De periodes van Valentyns verblijf aan de Kaap: 24 september-24 oktober 1685, 26 februari-18 april 1695, 29 september-7 november 1705, 31 januari-11 april 1714.

Kaapkolonie waren. De veranderingen betekenden dat de directe omgeving van Kaap de Goede Hoop veranderde in wat Alfred Crosby (1986: 2-3) een ‘Neo-Europa’ heeft genoemd. Valentyn heeft ze als ‘verbeteringen’ (Valentyn 1973: II, 278) ervaren.

Alleen tijdens zijn derde verblijf in 1705 bezocht hij delen van de kolonie die niet in de onmiddellijke nabijheid van het fort lagen. Hij probeerde de ‘Leeuwenberg’, een uitloper van de Tafelberg, te beklimmen, ‘dog moest, ter helft toe gekomen zynde, wederkeeren, alzo ’t my te steyl was, en myn hoofd al zeer sterk begon te duizelen’ (Valentyn 1973: II, 280). Zijn kinderen bereikten de top wel, waar ze een obelisk vonden die daar in 1681 ter ere van de beklimming van de berg door de vrouw van gouverneur-generaal Rijklof van Goens (1619-1682) was opgericht. Valentyn bezocht ook Stellenbosch en de buitenplaatsen van de Kaapse elite: Koelenhof van ds. Beck, Sandvliet (Zandvliet) van ds. Kalden en Vergelegen, de indrukwekkende buitenplaats van gouverneur Willem Adriaan van de Stel (1664-1733). In de noordelijke delen van de destijdse Kaapkolonie – de ‘kolonies’ Drakenstein en Waveren – is hij nooit geweest. Tijdens zijn laatste bezoek in 1714 heeft hij nog kunnen waarnemen hoe de pokkenepidemie tot massale sterfte leidde onder de inheemse Khoikhoi die geen weerstand hadden tegen Euraziatische ziekten. De Khoikhoi lagen volgens hem langs de weg te sterven.

In het volgende wil ik Valentyns beschrijving van de Kaap in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* onderzoeken. De ‘Beschryvinge van de Kaap de Goede Hoope, met de zaaken daar toe behorende’ vormt het sluitstuk van zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.⁴ De Kaap wordt in deze sectie van Valentyns grote werk door hem aangeduid als een gebied dat de VOC ‘onder weeg’ bezit op de route naar Oost-Indië. De Kaapkolonie hoort daardoor maar half bij ‘Oost-Indië’, al heeft Valentyn het gebied wel opgenomen aan de westrand van zijn kaart van ‘India Orientalis’ in het eerste deel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Deze cartografische toedeling tot ‘Indië’ staat in een lange traditie die teruggaat tot de Klassieke Oudheid waarbij de Nijl de grens tussen ‘Afrika’ en ‘Indië’ vormde en waardoor de gehele oostkust van wat we nu Afrika noemen tot Indië gerekend werd. De Kaap bekleedt in Valentyns geografie van Oost-Indië een ambiguë positie: ze hoorde als randgebied bij ‘India Orientalis’ maar was tegelijk een tussenstation op de route naar de eigenlijke handelsgebieden van de VOC in Azië. Tot de bij de Kaap ‘behorende zaken’ rekent Valentyn verder ook het eiland Mauritius omdat dit eiland in de Indische Oceaan administratief ondergeschikt was aan de Kaapkolonie. Op het moment van publicatie van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* werd Mauritius echter niet meer door de VOC bezet.⁵

De ‘Beschryvinge van de Kaap de Goede Hoope’ is, zoals alle andere ‘beschrijvingen’ in *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, een chorografie – een streekbeschrijving – een tekstsoort die in navolging van Ptolemaeus gesteld werd tegenover de meer abstract-cartografische en de gehele aarde omvattende geografie. De vroegmoderne Europese chorografie was een feiten-gericht, voornamelijk narratief genre dat gelegenheid bood diverse informatie te verzamelen over de geografie, geschie-

⁴ In Valentyns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Valentyn 1724-1726) is deze beschrijving afzonderlijk gepagineerd (p. 1-160) en bevindt zij zich aan het einde van het laatste deel.

⁵ Mauritius was van 1638 tot 1710 bezet door de VOC, met een onderbreking tussen 1658 en 1666 (Moree 1998).

denis en natuurlijke historie van een gebied.⁶ De voorbeelden die Valentyn voor ogen had, waren de koloniale chorografieën die hij ook intensief voor zijn beschrijvingen had gebruikt, zoals Peter Kolbs beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, *Capvt Bonae Spei Hodiernvm* (De huidige toestand van Kaap de Goede Hoop), en *An historical relation of the island Ceylon* door Robert Knox (Knox 1681; Kolb 1719). Deze boeken boden een encyclopedisch perspectief op het beschreven gebied, anders dan vroegmoderne Nederlandse chorografieën die zich voornamelijk bepaalden tot vaderlandse geschiedenis.⁷

Valentyns beschrijving van de Kaap is ook encyclopedisch van opzet, maar meer dan in zijn beschrijving van Aziatische gebieden is de Kaap voor Valentyn een geografische ruimte in de moderne betekenis. Maar liefst een derde van zijn beschrijving bestaat bijvoorbeeld uit de verslagen van twee expedities naar het noordwestelijke deel van het huidige Zuid-Afrika die vooral topografische kennis hadden opgeleverd. Slechts een klein deel van Valentyns beschrijving is gebaseerd op eigen observatie; het grootste deel is geschreven op basis van publicaties van anderen en een rijke verscheidenheid niet eerder gepubliceerde documenten (teksten, kaarten, afbeeldingen), merendeels afkomstig uit het kennisnetwerk van de VOC.

In dit artikel wil ik nagaan hoe Valentyn de Kaap ruimtelijk geconstrueerd heeft. In het voetspoor van Lucien Lefebvre ga ik ervan uit dat ruimte geen gegeven is dat zich voordoet in de vorm van een willekeurige reeks zintuigelijke indrukken. Integendeel, ruimte wordt actief geproduceerd door metingen, afbeeldingen, kaarten en beschrijvingen (Lefebvre 1991: 27; Klein 2001: 1-11). We zagen hiervan al een voorbeeld. Hoewel Kaap de Goede Hoop tegenwoordig bij Afrika hoort, kon het gebied op Valentyns kaart van 'India Orientalis' bij Oost-Indië gerekend worden.

In het volgende zal ik ter inleiding eerst een korte schets van de Kaapkolonie tijdens de eerste zeventig jaar van haar bestaan geven. De lezer moet beseffen dat de Kaap geen leeg projectiescherm was. Ik zal me daarbij beperken tot elementen die voor het vervolg van mijn betoog van belang zijn. Op de tweede plaats zal ik analyseren hoe Valentyn de door hem waargenomen Kaapkolonie construeert binnen een Nederlands en, in bredere zin, Europees landschapsdiscours. Ten derde zal ik de herkomst van enkele bouwstenen van Valentyns beschrijving van de Kaap nagaan om te laten zien dat ze soms het resultaat zijn van onderhandelingsprocessen. De twee laatstgenoemde kwesties komen overeen met twee theoretische perspectieven op Valentyns beschrijving van de Kaap: een synchroon onderzoek naar zijn discours over landschap en een diachroon onderzoek naar de genese van door hem gebruikte inscripties.⁸

6 Zie onder meer: Strauss (1959), Cormack (1991) en Helgersson (1992: 105-147). Voor chorografie in Nederland is het werk van Eddy Verbaan van belang (Verbaan 2008, 2010).

7 Met dank aan Eddy Verbaan die me heeft gewezen op deze eigenschap van Nederlandse chorografieën.

8 Het begrip 'inscriptie' is afkomstig uit de *actor-network theory*. Ik kom er hieronder op terug.

1 De Kaapkolonie rond 1700

Van 1652 tot 1795 stond de Kaapkolonie onder het gezag van de VOC en van 1803 tot 1806 werd het gebied bestuurd door de Nederlandse staat; tussen deze tijdperken en daarna was het gebied tot 1910 onder Engels bestuur. In 1652 begon de VOC met de aanleg van een fort en een tuin aan de voet van de Tafelberg. In tegenstelling tot VOC-vestigingen in Azië stond het Kaapse fort niet in dienst van de handel. De Kaapse vestiging was hoofdzakelijk bedoeld als verversingsstation en als plaats waar zieke zeelieden konden herstellen. Omdat de Kaap zowel op de heen- als de terugreis op de route tussen Europa en Azië werd aangedaan was het een betere plaats voor revitaillering dan Sint Helena of Mauritius, waar schepen alleen op de heen- of terugreis langskwamen. Het Kaapse fort moest de ankerplaats in Tafelbaai beveiligen en als basis functioneren voor veehandel met de inheemse Khoikhoi.⁹ Om de sterfte onder zeelieden als gevolg van scheurbuik tegen te gaan, werd er bij het fort een tuin aangelegd. Het was niet de bedoeling meer land in bezit te nemen dan nodig was voor de voedselvoorziening van VOC-schepen.

Door toevallige omstandigheden ontwikkelde de kolonie zich echter anders. De tweede Khoikhoi-Nederlandse oorlog van 1673-1677 leidde tot een uitbreiding van het koloniale gebied tot aan het gebergte dat het binnenland afsloot. Vanaf 1657 had de VOC bovendien de voedselproductie aan zelfstandige kolonisten – vrijburgers – overgedragen die in de loop van de zeventiende eeuw voor een belangrijk deel overschakelden op extensieve productiemethoden waardoor ze steeds meer land nodig hadden. Omdat de nomadische Khoikhoi niet waren opgewassen tegen de bewapening van Europeanen, was land zonder al te veel moeite te verkrijgen. De VOC was ook bereid een rechtstittel te verschaffen voor het in bezit genomen land. Dit leidde tot een explosieve groei van het koloniale gebied waarvan het binnenland na 1679 bestuurd werd vanuit het op vijftig kilometer van het Kaapse fort gelegen Stellenbosch. In 1717 bereikte de kolonie al een omvang van 24.900 vierkante kilometer, bijna zo groot als België, waarvan 6500 vierkante kilometer in beslag werd genomen door de kolonisten; de rest was eigendom van de VOC. De kolonisten hadden de beschikking over uitgestrekte landerijen met een gemiddelde omvang van 8 vierkante kilometer, die altijd langs beken en rivieren gelegen waren. In de hele Kaapkolonie woonden aan het begin van de achttiende eeuw nog geen 2000 kolonisten en ongeveer 1000 slaven. De bevolkingsdichtheid was daarom erg laag: gemiddeld één inwoner per vierkante kilometer (Guelke 1976, 1988, 1989). Niettemin veranderde het landschap door het ontstaan van wagensporen, nederzettingen, landbouwactiviteiten (graanvelden en wijnbouw), het uitroeien van wilde dieren en het kappen van inheems bos, dat sinds het einde van de zeventiende eeuw wel werd beschermd door beter bosbeheer en gedeeltelijk vervangen door aanplant van Europese bomen.¹⁰ De Europese eik, waarvan de aanplant begon tijdens het bewind van gouverneur Simon van der Stel, werd het symbool van Europese kolonisatie (Beinart & Coates 1995: 42). Door de veranderingen aan het landschap ontstond aan de Kaap een ‘neo-Europa’.

9 De Khoikhoi of Hottentotten bewoonden een strook land langs de zuidwestkust van Afrika, van Walvisbaai in Namibië tot aan Kaap de Goede Hoop. De beschikbaarheid van water voor hun vee (schapen en koeien) bepaalde hun trekbewegingen (Elphick 1977).

10 Heniger 1986: 73; Beinart, 2003: 65; Appel, 1966.

De inheemse Khoikhoi leefden tot 1713 tussen de kolonisten in een toenemende afhankelijkheid van de koloniale economie. In 1713 werd de kolonie echter getroffen door een pokkenepidemie. De Khoikhoi stierven massaal of trokken weg naar het binnenland om aan besmetting te ontsnappen. Ook daar werden ze na 1720 door de superieure bewapening van kolonisten in de marge gedrongen (Guelke & Shell 1992). Door het wegvallen van de arbeid van de Khoikhoi steunde de koloniale economie toenemend op slavenarbeid. Met de uitbreiding van de landbouwactiviteiten overtrof het aantal slaven in de loop van de achttiende eeuw de aantallen vrijburgers en het VOC-personeel (Armstrong & Worden 1989; Shell 1994). Door de verregerende marginalisering van de toch al kleine inheemse bevolking ontstond er aan de Kaap, anders dan in andere VOC-kolonies, een nieuwe fysische en sociale orde. Dat had ook linguïstische gevolgen. Terwijl in VOC-vestigingen in Azië in het voetspoor van de Portugezen Maleis en Portugees als communicatietalen gebruikt werden, was Nederlands in verschillende dialectische varianten de belangrijkste taal in de Kaapkolonie (Ponelis 1993).

In een bescheiden mate vervulde de kolonie ook een wetenschappelijke functie. Bij het fort was een tuin aangelegd die aanvankelijk alleen bedoeld was voor de kweek van groente en fruit. Rond 1700 besloeg deze tuin 22-24 hectare en was ongeveer 1300 meter lang. Ze was met zes meter hoge, dichte heggen omgeven om het gewas tegen wind te beschermen en onderverdeeld in compartimenten die ook met heggen omgeven waren. Irrigatiekanalen en eiken-, laurier- en citroenlanen doorsneden de tuin (Harris 2002; Karsten 1951: 12). Al vroeg werd de tuin gedeeltelijk gebruikt als botanische tuin voor het acclimatiseren van gewassen uit andere werelddelen (Heniger 1986: 70; Karsten, 1951: 12). De Franse Jezuïet Guy Tachard (1651-1712) merkte in 1686 al op dat hij in de Kaapse tuin planten vond die uit alle windstreken afkomstig waren:

on y voit encore des Ananas, des Bananiers & les plusieurs autres qui portent les plus rares fruits, qui soient dans toutes les parties du monde, qu'on y a transportez & qu'on y cultive avec beaucoup soin. Les autres quarrez sont semez de racines, de légumes & d'herbes, & quelques-uns de fleurs les plus estimées en Europe & d'autres que nous ne connoissons pas, qui sont d'une odeur & d'une beauté particulière' (Tachard, 1688: 72).

Belangrijk was ook de kweek van medicinale planten uit Europa en Azië, onder meer op aandrang van hoofdchirurgijn Andreas Cleyer (1634-1694) in Batavia. Medicinale kruiden werden geëxporteerd naar andere VOC-vestigingen (Heniger 1986: 70). In Batavia werd pas in het midden van de achttiende eeuw een hortus medicus aangelegd (Florijn 1985).¹¹

De Kaap was daarnaast de uitvalsbasis voor expedities naar het binnenland. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden meerdere ontdekkingsreizen landinwaarts ondernomen. Sommige van deze expedities hadden zich het ambitieuze doel gesteld om het economische potentieel van het binnenland in kaart te brengen. Een hulpmiddel hierbij was aanvankelijk de zeer twijfelachtige informa-

11 Johan Maurits van Nassau liet tijdens zijn gouverneurschap van Brazilië in de jaren 1640 een botanische tuin aanleggen bij zijn paleis in Recife (Da Silva & Mota Alcides 2002).

tie in het *Itinerario* uit 1596 van Jan Huygen van Linschoten (1563-1611). Daarin had Van Linschoten alle gegevens bijeengebracht die hij over de geheime handelsnetwerken van de Portugezen in Azië had verzameld. Voor de VOC was het *Itinerario* aanvankelijk een nuttige handleiding om vast te kunnen stellen met wie er voordelige handelsbetrekkingen aangeknoopt konden worden in Azië en vanuit welke strategische plekken de handel in het Indische Oceaan-gebied kon worden beheerst. Van Linschoten wijdde ook een aantal bladzijden aan zuidelijk Afrika waarin hij onder meer vertelt dat de Portugezen goud in Monomotapa hadden gevonden. Op grond van Van Linschotens berichten over goud werden niet lang na de vestiging van de kolonie aan de Kaap plannen gemaakt om expeditie naar Monomotapa te sturen. Van Linschoten had bovendien een kaart aan zijn boek toegevoegd met daarop de locatie van het ‘keizerrijk’ Monomotapa. Vanaf 1660 werden er op grond van deze gegevens door de VOC-expeditie naar het binnenland gestuurd.

De opeenvolgende VOC-reisverslagen uit de zeventiende eeuw lezen als een vervolgverhaal waarin zich geleidelijk een samenhangende voorstelling van de geografie van het binnenland ontwikkelt. Opmerkelijk aan deze voorstelling van het Zuid-Afrikaanse binnenland is de combinatie van goedgelovigheid en empirisme. Enerzijds leidde de nieuwe informatie tot correcties van het grotendeels fictieve kaartbeeld van Van Linschoten. De reizigers maakten onderweg routebeschrijvingen die verwerkt werden tot empirisch gefundeerde, meer betrouwbare kaarten. Anderzijds werden de denkbeeldige voorstellingen van het binnenland toch niet helemaal verworpen. Ze *verschoven*, als het ware, verder landinwaards. Aan de bekende kant van de grens lag het negatief getypeerde gebied met de onbeschaafde Hottentotten (Khoikhoi). Aan de andere kant van de grens kon het bestaan van hoogontwikkelde culturen niet uitgesloten worden. Aan het einde van de zeventiende eeuw breidde zich het gebied van onbeschaafde volken echter al uit tot de Namaqua’s in het noordwesten, in de buurt van de Grote Rivier (Oranjerivier), omdat de overeenkomsten tussen de Namaqua’s en de kustbewoners rondom de Tafelberg onmiskenbaar waren en omdat de Namaqua’s de Nederlanders niet meer zo vriendelijk bejegenden als aanvankelijk het geval was. Vijandbeelden waren van invloed in de beeldvorming. Vanaf het moment dat de Namaqua’s zich tegenover Nederlandse expeditie afwerend opstelden, werden ze als ‘wilde mensen’ beschreven (Huigen 1996: 23-60). Op een van deze expeditie zal ik hieronder terugkomen.

2 Valentyns representatie van de Kaapkolonie en het Nederlandse landschapsdiscours

Voorzover Valentyns beschrijving van de Kaapkolonie van zijn eigen hand is, geeft hij naast de topografie van de Kaapkolonie een esthetische waardering van het landschap vanuit het perspectief van de bezoeker. Valentyn biedt een ‘imaginative geography’ van de Kaap (Said 1978: 71; Gregory 1995). Zijn beschrijving is emotioneel geladen (vgl. Gregory 1995: 456). Daarbij gaat het om meer dan alleen een gedistantieerde (*disembodied*), visuele waarneming van het landschap, omdat elementen van het landschap door hem als lichamelijk bedreigend erva-

ren worden, hoewel de visuele kwaliteiten inderdaad veel aandacht krijgen.¹² De impliciete criteria die hij in zijn landschapsbeschrijving volgt zijn – wil ik betogen – ingegeven door een vroegmodern Nederlands landschapsdiscours. Valentyns beschrijving van Kaap de Goede Hoop is georganiseerd volgens twee equivalentieketens die tegenover elkaar staan. Hij stelt de wilde, als bedreigend ervaren oorspronkelijke natuur van de Kaap, bestaande uit wilde dieren, landschappen en inheemse mensen tegenover het door hem gewaardeerde gecultiveerde landschap en de Nederlandse gebouwen.

Valentyns beschrijving van het Kaapse landschap begint al op zee, zoals de Kaap op een prent aan het begin van Valentyns beschrijving van de Kaap ook vanaf een schip in de Tafelbaai is afgebeeld. De nadering van het gebied was vol risico's. Tijdens Valentyns aankomst in 1714 week het kompas maar liefst 11 graden af. Valentyn herinnert zich vooral zijn aankomst in 1705 toen hij vanaf zijn schip de Kaapse bergen zag als een 'aan een geschakelt hoog en bar gebergte' en hij zijn door een sterke zuidelijke (arctische) wind verkleumde handen probeerde te warmen onder zijn 'Japonsche rok' (kimono). De verraderlijke winden hadden het schip gemakkelijke op de rotsen kunnen doen drijven. Er bestond ook nog het gevaar dat het schip de Kaap zou missen omdat Valentyns schip onder bevel stond van een onervaren stuurman, omdat de schipper ziek van de scheurbuik in zijn kooi lag. Aangezien ook bijna alle matrozen ziek waren, zou dat desastreus zijn geweest voor de voortzetting van de reis. Verhalen over aan de Kaap geleden schipbreuken onderstrepen deze gevaren (Valentyn 1971: 1, 46-54).

De kustlijn van de Kaap blijft ook afschrikwekkend als Valentyns schip uiteindelijk in de Tafelbaai voor anker gegaan is:

Is 'er nu een land in de wereld, dat zich van verre, en zelf ook al is men al in de baai, bar, woest, zeer klippig en rotzig opdoet, zoo is het dat van de Kaap der Goede Hoope, daar zich niet dan een swaare rei en schakel van meest aan een hangende byzonder hooge bergen vertoont, die in 't Noorden haaren aanvang nemen, en in 't Zuiden by den staart van de Leeuw tot in zee eindigen (Valentyn 1971: 1, 40).¹³

De termen 'bar', 'woest' en 'klippig' worden nog vele malen herhaald in Valentyns beschrijving van de Kaap, aangevuld met 'aaklig', 'wild' en 'ruw'. Wild en ruw zijn niet alleen de Kaapse bergen, maar ook de roofdieren en de inheemse bewoners. De Tafelberg die tegenwoordig de voornaamste toeristische attractie in Kaapstad vormt, krijgt in dit opzicht Valentyns speciale aandacht. Wat voor de moderne toerist een door een romantisch natuurdiscours bepaalde, sublieme natuurervaring is, betekent voor Valentyn een gebied waar men het 'afgrysselyk gebrul van tygers [luipaarden] en leeuwen met een ziddering' kan horen; mogelijk hebben deze wilde dieren zelfs roekeloze bergklimmers opgegeten. Valentyn heeft in elk

12 Cosgrove heeft in verscheidene publicaties de nadruk gelegd op het gedistantieerde, visuele en geconstrueerde karakter van 'landschap'. Hij zegt hierover onder meer het volgende: 'Implicit in this process is the idea of an aesthetic response to what is seen. "Aesthetic" has two meanings: the neutral one of sense impression (still registered in its opposite, "anaesthetic") and a more evaluative one of sensual pleasure and beauty. The sense impression is of a disembodied eye registering the formal and compositional qualities of a surface subtended to its gaze' (Cosgrove 2003).

13 In zijn beschrijving verwisselt Valentyn noord en zuid (Valentyn 1971: 1, 40, n. 28). De 'staart van de Leeuw' (Leeuwenstaart) is een van de uitlopers van de Tafelberg.

geval niemand gesproken die er nog zin in had een beklimming van de Tafelberg te herhalen (Valentyn 1971: 1, 60). In het algemeen vormen wilde dieren de grootste bedreiging. Valentyn geeft verschillende verhalen verzameld over mensen die door leeuwen aangevallen zijn (Valentyn 1973: 11, 114-116) en de aanval van een leeuw tijdens de expeditie van landdrost Starrenburg naar het binnenland zelfs in een illustratie weergegeven (Valentyn 1973: 11, 34-38).¹⁴ De leeuw belichaamt voor hem het sterkst de angst voor de inheemse natuur.¹⁵

Op eigen ervaring berust Valentyns relaas van de verschrikkelijke winden aan de Kaap die niet alleen tot schipbreuken kunnen leiden (Valentyn 1971: 1, 46-54), maar ook het dagelijkse leven in de Kaapse nederzetting – ’t Vlek – moeilijk kunnen maken. Om te voorkomen dat hij zou worden weggeewaaid moest hij een keer voor de wind in een kuil schuilen. Dagen achtereen kan die wind waaien en blaast hij stof van de grond tot aan de hemel, waardoor je niet goed kunt zien of ademen. Stenen ter grootte van kikkers zouden de mensen zelfs tegen de hoofden worden geblazen. Het maatschappelijke leven ondervindt geweldige hinder van die wind:

Ik heb, by het doorsnorren van dezen vreezelyk sterken wind, verscheide boekhouders, die dan over de straat gingen, zich van huis tot huis aan de vensters zien vast houden, zonder dat zommigen zich van ’t eene huis na ’t andere dorsten begeven, moettende daar zoo eenigen tyd staan, om een tusschenpoozing van dezen wind [...] af te wagten, en dan zoo langs de huizen tot aan hunne wooning heenen te sluipen (Valentyn 1971: 1, 62).

De woestheid van het binnenland heeft hij in 1705 kunnen ervaren tijdens een ongemakkelijk reisje naar het vijftig kilometer van Kaapstad geleden Stellenbosch: ‘Men komt ’er langs een klippigen, steilen, heuvelachtigen, en ten grooten deele zeer ongemakkelijcke weg’ (Valentyn 1971: 1, 140). Valentyn zag onderweg ettelijke struisvogels en hoorde dat er bij een huis waar het reisgezelschap stilhield een paar dagen tevoren nog vijf olifanten de bewoners met hun getrompet wakker hadden gehouden. Deze indruk van woeste verlatenheid van het Zuid-Afrikaanse landschap wordt ook gegeven in de teksten die Valentyn aan het werk van anderen ontleend had.¹⁶

In scherp contrast hiermee zijn bepaalde delen van de Kaap in zijn ogen ook ‘fraai’, ‘cierlyk’ en ‘heerlyk’.¹⁷ Het gaat hier over het algemeen om Nederlandse gebouwen, interieurs, boerderijen en vooral tuinen. Hoewel ook inheemse bloemen, bomen, vogels, schelpen en de zebra ‘fraai’ genoemd worden, is het vooral het getransformeerde koloniale landschap dat lovende kwalificaties krijgt. De tuinen krijgen daarbij Valentyns speciale aandacht en zijn door hemzelf buitenproportioneel groot weergegeven op zijn ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop [...]’ (afb. 1).¹⁸ De Compagniestuin bij het fort wordt in Valentyns beschrijving op een

14 ‘Geval van een Hottentot met een Leeuw’ (Valentyn 1973: 11).

15 Vgl. in dit opzicht de opmerkingen van Peter Boomgaard over de angst voor tijgers in Zuid-oost-Azië (Boomgaard 2001: 224-227).

16 Hoewel de ongerepte natuur in de regel door Valentyn als afstotend wordt ervaren, heeft hij in uitzonderlijke gevallen wel waardering voor groene landschappen, zoals de districten Hottentot-Holland en Drakenstein (Valentyn 1971: 1, 145, 155).

17 Meer dan 50 maal vindt Valentyn aan de Kaap iets ‘fraai’, 22 maal ‘cierlyk’ en 20 maal ‘heerlyk’.

18 ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop waar in aangetoond werden de Voornaamste Plaatzen met de Naamen der zelve besitters’. De volgende tuinen worden daarop weergegeven: de compagniestuinen bij Rustenburg, ‘t Nieuw Warmoesland’ (Nieuweland) en Rondebosch (de laatste verkeerd

Afb. 1 Fragment van Valentyns 'Kaart van de Caap der Goede Hoop [...]'. De tuinen zijn er door hem buitenproportioneel groot op aangegeven. Rechtsonder bevindt zich Vergelegen.

afzonderlijke plattegrond weergegeven die hij had overgenomen uit Peter Kolbs *Caput Bonae Spei Hodiernum* (1719). Het tweede hoofdstuk van Valentyns beschrijving van de Kaap is voor een groot deel aan deze tuin gewijd, wat aangeeft hoe belangrijk de tuin was voor zijn ervaring van het Kaapse landschap.

De Kaapse Compagniestuin – ofwel de 'Thuin der E. Maatschappij in de Tafelbaai' – is in Valentyns ogen een 'weergadelooze' tuin die alles overtreft waartoe de Ouden (de tuinen van Babel en der Hesperiden) of de Modernen (Versailles) aan landschappelijk schoon tot stand gebracht hadden. Ongetwijfeld hebben volgens Valentyn de tuinen van Europese vorsten en de beroemdste tuinen in de Republiek – 't Loo, Honselaarsdijk, Zorgvliet, Roozendaal bij Arnhem en Heemstede bij Jutfaas – indrukwekkende versieringen in de vorm van grotten, fonteinen en prieëlen, maar de Kaapse tuin overtreft alle andere vanwege de rijkdom en overvloed aan gewassen die uit 'alle vier werelddsdeelen' afkomstig zijn. Valentyn vond hier allerlei soorten vruchtenbomen, medicinale planten, de 'moer' van de aan de Kaap aangeplante kamferbomen, planten uit Madagascar en Ceylon, en koffieplanten. Je kunt er onder het lommer wandelen en in de schaduw van bomen op rustbankjes zitten, waarvandaan de rede te overzien is. De wandelaar ziet er '[w]at

gesitueerd), en de privétuinen Vergelegen (in Hottentot-Holland) en Sorgvliet (Zorgvliet bij Banghoek). Deze tuinen zijn niet weergegeven op de twee met elkaar overeenkomende manuscriptkaarten waarvan Valentyn er een als voorbeeld moet hebben gebruikt (Kaaipstad, Cape Archives, M1/273 en Nationaal Archief Den Haag, Leupe 4. VEL 809). Scholte (1986) dateert deze kaarten op kort voor of na 1694 en schrijft ze toe aan kaartmaker Isaac de Graaff.

alle de vermaarde thuienen der aarde nuts en zeldzaams uitleveren, hier als in den schoot van dezen Africaanschen Moederthuin kort by een gezamelt’ (Valentyn 1971: 1, 104). Dit is alles verbaast de toeschouwer des te meer

[...] om dat men dit alles in een gewest ontmoet, dat van buiten in den eersten opslag den vreemdeling zoo uittermaaten dor, bar, en klippig voorkomt, en daar men, zoo men zich aan ’t einde der zelve na de zee kant wend, den heerlyksten Thuin ziet, die men zich verbeelden kan, terwyl men zich maar omkeerende, den barren klippigen Tafelberg, met alles wat naar en ysselyk is, zoo naby, en voor zich heeft’ (Valentyn 1971: 1, 104-106).

In dit laatste citaat lijkt de huiver die de nabijheid van de gruwelijke Tafelberg het genot van de getemde natuur in de tuin nog te verhogen.

Op kleinere schaal wekt ook de buitenplaats Vergelegen van gouverneur Willem Adriaan van der Stel deze bewondering voor getemde natuur. Terwijl in het gebied van Vergelegen nog maar kort geleden ‘zeer veel wilde dieren’ rondzwierden, heeft de gouverneur dit ‘woest land’ in een ‘aards Paradys’ veranderd (Valentyn 1971: 1, 148). In het algemeen waardeert Valentyn ten hoogste de tuinen waar ‘natuur en kunst’ de bezoeker een maximaal genoeg bezorgen (Valentyn 1971: 1, 106).

Ik wil twee opmerkingen maken over Valentyns landschapsbeschrijving, een over het verband met het Nederlandse landschapsdiscours en een over de speciale koloniale vorm die dit landschapsdiscours aan de Kaap aanneemt.

Ten eerste, wanneer Valentyn zijn waardering uitspreekt voor de Kaapse paradijzen waarin natuur en kunst zijn verenigd, dan articuleert hij de kern van het vroegmoderne Nederlandse landschapsdiscours. Dit discours had zich ontwikkeld in literaire beschrijvingen van buitenplaatsen, tuinbouwkundige literatuur en een hovenierspraktijk, waarbij de waardering voor het landschap ook beperkt bleef tot de tuin en de woeste natuur meestal alleen afkeer ten deel viel. Hoewel er in Nederland in de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw maar weinig over de woeste natuur gezegd werd, was men het er over eens dat bijvoorbeeld de heidevelden op de Veluwe afzichtelijk waren. In de *Kleefsche en Zuid-Hollandse Arkadia* (1716), een reisgedicht van de Amsterdamse dichter Claas Bruin (1670-1732), zegt deze over de Veluwe:

Maar hoe: waar doolen wy op akelige weegen?
Zou ’t woeste Libia hier ook wel zyn geleegen?
Wat woesteny is dit?
[...]
[...] het zal de Veluw weezen,
Die met zyn bergen van het een, aan ’t ander end,
Geen and’re schuilplaats dan van makke schapen kent;
Die hier hun voedzel van de schraale weiden haalen,
En schuwe haazen, die langs deeze heuveln dwaalen [...] (Claas Bruin 1716: 46).

Deze afkeer gold ook berglandschappen in het buitenland. Hoewel de dichter Jan Six van Chandelier (1620-1695) in 1656 enkele maanden in Spa verbleef en daar een reeks gedichten schreef, zegt hij niet meer over de Ardennen dan dat de toppen begroeid zijn met ‘kreupel eiken hout’ (Beening 1963: 219). Alpenpieken en bergwegen riepen hoofdzakelijk afschuw op. De jonge Constantijn

Huygens (1596-1687) dacht in Verona nog met schrik terug aan zijn tocht over de Alpen langs de Via Mala (Beening 1963: 132). Voor Jan Six waren de Alpen een kwelling voor oog en oor. Men werd er doof van de watervallen (Beening 1963: 219). Weliswaar kreeg een minderheid onder de Nederlandse reizigers aan het begin van de achttiende eeuw meer waardering voor wilde natuur, maar bij de grote meerderheid riep zij nog afkeer op.¹⁹ Voorzover er in de sterk geurbaniseerde Republiek wilde natuur bestond, werd zij zelfs meestal onbesproken gelaten. De natuur die men waardeerde, was natuur die door kunst 'verbeterd' was en dat was vooral het geval bij tuinen. Dit landschapsdiscours werd sinds de zeventiende eeuw gearticuleerd in het hofdicht en een tuinbouwtheorie en -praktijk die zich naar Italiaanse voorbeelden ontwikkeld had tot een eigen traditie van formele tuinaanleg in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.²⁰ De tuinen van Hampton Court (bij Londen) en paleis 't Loo, beiden aangelegd in opdracht van stadhouder-koning Willem III, zijn er de bekendste bestaande voorbeelden van. In de zeventiende-eeuwse tuin werd de natuur volgens christelijk-humanistische opvattingen gerestaureerd tot haar oorspronkelijk toestand van paradijselijke natuur van voor de zondeval (De Jong 1995: 38; Mukerji, 2002). Door het samengaan van natuur en kunst probeerde men een 'terza natura' tot stand te brengen, een bewerking van de, in Cicero's woorden, tweede natuur van het agrarische landschap (Dixon Hunt 2000: 38, nt. 16). In de Nederlandse tuin kreeg dat paradijs de vorm van een geometrische orde waarvan de ideeën onder meer zijn gecodificeerd in *Den Nederlandtsen Hovenier* (1669) van de hofdtuinman van Willem III, Jan van der Groen (ca. 1635-1672). Van dit boek verschenen tot 1721 negen oplagen en het werd in het Frans en Duits vertaald. Plaatwerken met afbeeldingen van beroemde Nederlandse tuinen in vogelvlucht, zoals *De Zegepralende Vecht* (De Leth 1719), zorgden voor een visuele verspreiding van de tuinarchitectuur.

Van der Groen vatte het discours over het leven op een buitenplaats samen en verstrekte praktische raad voor het aanleggen van tuinen. Voor het eerste greep hij terug op de lange rij *scriptores rei rusticae* vanaf de klassieke oudheid (met name Vergilius en Horatius) die in de Nederlanden eindigde met de zeventiende-eeuwse hofdichters Petrus Hondius, Constantijn Huygens, Jacob Westerbaen en Jacob Cats. Bij deze protestantse lofdichters van het leven op een buitenplaats worden niet alleen de materiële voordelen van het buitenleven bezongen, maar ook de mogelijkheid die dit leven biedt om God beter te leren kennen in zijn schepping. De tuin is voor deze dichters een herschepping van het paradijs en de natuur is naast de bijbel Gods tweede boek. Van der Groen citeerde met instemming Jacob Cats:

't Wierd Adam opgeleyd het Paradijs te bouwen,
Om in dat schoon Prieel den Schepper aen te schouwen
Te sien sijn hoog beleydt, en onbegrepen macht,
En wat hy voor den mensch in wesen had gebracht.
Het veldt heeft wonder in, de stomme Boomen spreeken;

19 Verhoeven (2009: 233, n. 59) vermeldt dat 28,5% van de door hem onderzochte reisverslagen uit de periode 1700-1750 een positieve waardering hebben voor woeste landschappen. In de periode 1650-1700 was dat nog 16,5%.

20 Het volgende steunt vooral op De Jong 1995. Zie ook: Koolhaas-Grosveld 1997; Van der Laarse 2005; voor het hofdicht: De Vries 1998.

Ja, dat noch hooger gaet, de domme Beesten preeken;
 Niet een soo kleynen Dier, niet een soo teeren Kruydt,
 Of 't roept, ook sonder stem, den Grooten Schepper uyt.²¹

Het in de tuin herschappen paradijs was een combinatie van natuur en kunst. Op zichzelf was de natuur volgens Van der Groen ‘wanschikkelyk’ en zonder orde. De kunst (*ars, technè*) moest de oorspronkelijke orde herstellen zodat de natuur zich ‘opgeschikt, op-gepronkt, in goede ordre, cierlijk en vermakelyk’ voordeed. Kunst in de zin van arbeid en techniek vervolmaakte de natuur. De orde kwam in de tuin tot uitdrukking in symmetrie die ook aangetroffen werd in de symmetrische bouw van het menselijke lichaam. Natuur en kunst waren volgens de kunsthistoricus Erik de Jong (1995: 38) een ‘fundamenteel begrippenpaar’ in de Nederlandse tuinkunst. De natuur

representerde [...] zich in de tuin door middel van zichzelf met behulp van kunst. In dat proces concretiseerde de kunst de onderliggende orde van de natuur door architectonische vormtaal’ (De Jong 1995: 38).

De geometrische Nederlandse tuin die het resultaat van deze opvattingen was, ging terug op Italiaanse en Franse voorbeelden, maar had in de tweede helft van de zeventiende eeuw een eigen vorm gekregen die vooral gekenmerkt werd door het besloten karakter van de tuin. Ze was gewoonlijk omsloten door hoge hagen en boomsingels om een gunstig tuinklimaat tot stand te brengen. Een hoofdas met laanbomen die een zichtlijn bood, domineerde in veel gevallen het tuinontwerp en soms werd het contrast tussen de getemde natuur in de tuin en wilde natuur erbuiten uitgebuit. Zowel de Compagniestuin in Kaapstad als de door een muur omsloten octagonale tuin van de buitenplaats Vergelegen van Willem Adriaan van der Stel hadden dit besloten karakter.²² Valentyn prijst in zijn beschrijving dus typisch Nederlandse tuinen aan de Kaap, waarbij zijn lof is ingegeven door de geldende Nederlandse landschapsethiek.

Mijn tweede opmerking betreft de rol van de Zuid-Afrikaanse koloniale omstandigheden in Valentyns landschapsbeschrijving. In Valentyns beschrijving van de Kaap is er een verdeling tussen het gekoloniseerde landschap als *locus amoenus* en het inheemse landschap dat alle eigenschappen krijgt van wat de literatuurhistoricus Klaus Garber een *locus terribilis* genoemd heeft.²³ In tegenstelling tot toepassingen van het landschapsdiscours op Nederland waarbinnen de woeste natuur over het algemeen niet meer dan een weinig concrete ‘anti-ruimte’ is,²⁴ verkrijgt deze anti-ruimte uit het Nederlandse landschapsdiscours binnen de Kaapse con-

21 Van der Groen: ‘De Loflijckheydt des Landt-levens’ (Van der Groen 1670: onpagineerd). Het citaat is afkomstig uit Jacob Cats, *Ouderdom, Buyten-leven en Hof-gedachten op Sorghvliet* (Cats 1655). Het citaat bestaat eigenlijk uit twee afzonderlijke citaten die door Van der Groen aan elkaar geplakt zijn. De eerste vier regels van het citaat heeft Van der Groen enigszins aangepast en staan op p. 40 van *Ouderdom, Buyten-leven en Hof-gedachten op Sorghvliet* en de laatste vier op p. 42-43.

22 Zie de vorige sectie van dit artikel voor een beschrijving van de indeling van de Compagniestuin. Voor Vergelegen zie: Brink 1993; Markell 1993. Brink en Markell leggen overigens geen verband met het Nederlandse tuinbouwdiscours.

23 De vaste elementen van de *locus terribilis* zijn wild gedierte, kreupelhout en bergen (Garber 1977: 226-308).

24 De term ‘anti-ruimte’ voor de wilde natuur in het Nederlandse landschapsdiscours is ontleend aan Van der Laarse (2005: 69).

text een concrete invulling. Wilde natuur was iets wat veranderd moest worden. Valentyn zegt dit met zoveel woorden in zijn beschrijving van de buitenplaats Vergelegen die door gouverneur Willem Adriaan van der Stel van wilde natuur in een ‘aards Paradys’ was veranderd en ook van de nederzetting Stellenbosch:

In de zelve [de streek waar Stellenbosch gelegen is] waren toen de Hottentots in groote menigte, gelyk ook zeer veel wild gedierte, doch de dapperheid en naarstigheid der Nederlanders deë die beyde in korten tyd, alzoo zy tegen ons schietgeweer niet konden, van daar wyken; waar na zy dat land van zyn struiken, struellen, en onnoodig geboomte zuiverden, en tot hun oogwit bereid hebben (Valentyn 1971: I, 134).

Op de lange termijn zou de door Valentyn beschreven ontwikkeling moeten leiden tot een algehele transformatie van de lokale werkelijkheid. Op het moment dat Valentyn schrijft, is de transformatie alleen plaatselijk en bestaan de twee landschappen nog naast elkaar. Rond 1700 bestond de gecultiveerde natuur als een reeks eilanden temidden van een woest, oorspronkelijk landschap. Dat is ook te zien op Valentyns ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop waar in aangetoond werden de voornaamste Plaatzen [boerderijen] met de Naamen van der zelve besitters’ (afb. 1). Valentyn heeft voor zijn kaart een bestaande VOC-kaart gekopieerd, maar zelf de tuinen erbij getekend, wat een bevestiging vormt voor de prominentie van tuinen in Valentyns landschapsdiscours. De tuinen belichamen voor hem nog sterker dan de boerderijen (‘plaatzen’) het nieuwe koloniale landschap. Met name de achthoekige plattegrond van de tuin van Vergelegen die hij uit een contemporair pamflet had overgenomen, trekt op Valentyns kaart de aandacht.²⁵ Hij verwijst ook naar een afbeelding van het woonhuis en bijgebouwen op Vergelegen (Valentyn 1971: I, 148-150).²⁶ Hierop is de prachtige buitenplaats omgeven door sjabloonachtige leeuwen, een groepje Khoikhoi en grillig gebergte (afb. 2).²⁷ Tuinen functioneren in Valentyns beschrijving als synecdoche voor de nieuwe, koloniale werkelijkheid, die nog omgeven is door woest landschap, zoals op de afbeelding van Vergelegen te zien is.

De rol van de inheemse bevolking in deze transformatiemachinerie is dubbelzinnig. Zoals in het citaat hierboven en op de afbeelding van Vergelegen worden ze soms ondergeschikt gemaakt aan het landschap als een van de verschillende vormen van wildheid die verwijderd moet worden, naast wilde dieren en planten (vgl. Sluyter 2001). Op Valentyns ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop’ (en de oorspronkelijke VOC-kaart) staan hun tijdelijke nederzettingen – aangegeven door middel van cirkels van driehoekjes – verspreid in de delen van de Kaap die minder geraakt zijn door kolonisatie. Daartegenover erkent Valentyn in zijn beschrijving de aanwezigheid van Khoikhoi op de koloniale boerderij en in en bij het fort. Er is bovendien niet alleen een economische rol weggelegd voor de inheemse bewo-

25 *Contra-Deductie, ofte, Grondige demonstratie van de valsheit der uitgegevene deductie, by den Ed. Heer Willem Adriaan van der Stel, gewezen Raad Extraordinaris van Nederlandsch India, en goeverneur aan Cabo de Goede Hoop* (Anoniem 1712). De *Contra-Deductie* was door de Kaapse vrijburgers gepubliceerd om machtsmisbruik van gouverneur Willem Adriaan van der Stel aan de kaak te stellen.

26 De afbeelding was verschenen in de *Contra-Deductie* van de Vrijburgers (Anoniem 1712), de *Korte Deductie van Willem Adriaan van der Stel* (Van der Stel 1712) en in Abraham Bogaert, *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia* (Bogaert 1711).

27 De afbeelding past in hetzelfde Nederlandse landschapsdiscours.

Afb. 2 *Tuin en gebouwen van Vergelegen* (uit: Abraham Bogaert, *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia*, 1711).

ners als werkkrachten op de koloniale boerderij, maar ook als lid van de koloniale gemeenschap omdat ze voor kerstening vatbaar zijn, zoals Valentyn heeft kunnen vaststellen in een gesprek met een Khoi-man op de boerderij van zijn ambtgenoot Kalden (Valentyn 1971: I, 198; 1973: II 262). Evenals het landschap moeten de oorspronkelijke bewoners aan transformatie onderworpen te worden om deel te kunnen worden van de nieuwe orde.

Het domineren van twee elkaar uitsluitende ontologieën in Valentyns beschrijving van de Kaap, een koloniale en een inheemse, is overigens niet algemeen in zijn werk. Ze is bijvoorbeeld niet terug te vinden in zijn beschrijving van Ambon, het eiland in de Molukken, waar hij jarenlang gewoond heeft. De esthetische waardering blijft daar niet voorbehouden aan de 'verbeteringen' (Valentyn) die het koloniale bewind tot stand gebracht heeft, maar betreft ook Ambonse nederzettingen, gebouwen en de inheemse natuur. Alleen de bergen zijn er woest. Het gecultiveerde Ambonse landschap beantwoordde kennelijk beter aan de normen van het Nederlandse landschapsdiscours en de cultuur van de bevolking verschilde minder van de Nederlandse volgens de door Valentyn gehanteerde beschavingshiërarchie dan het geval was bij de nomadische Khoikhoi (Huigen 2010). Valentyns toepassing van het Nederlandse landschapsdiscours op Aziatische omstandigheden leidt daardoor tot een veel milder oordeel.

3 Valentyn en het Kaapse kennisnetwerk van de voc

Valentyn heeft voor zijn beschrijving van Kaap de Goede Hoop gebruik gemaakt van de belangrijkste publicaties die over het onderwerp beschikbaar waren,²⁸ maar hij heeft zich vooral bediend van *Capvt Bonae Spei Hodiernvm* (1719) van Peter Kolb (1675-1726), een boek dat door Valentyn geprezen wordt als het beste dat op dat moment beschikbaar was (Valentyn 1973: II, 126). Hij heeft hele passages uit Kolbs boek overgenomen, zonder dat altijd uitdrukkelijk te vermelden.²⁹ Zijn grote afhankelijkheid van Kolb in de etnografische delen van zijn beschrijving heeft er onder meer toe geleid dat Valentyn anders dan contemporaine Europese bezoekers op veel plaatsen een relatief gunstig beeld geeft van de Khoikhoi. Kolbs boek was namelijk een poging het gangbare negatieve beeld van de Khoikhoi te vervangen door een gunstiger voorstelling (Huigen 2007: 37-58).

Naast een esthetische interesse voor het gekoloniseerde landschap is er in Valentyns beschrijving van Kaap de Goede Hoop ook wetenschappelijke belangstelling voor de inheemse natuur en voor gebieden die buiten de grenzen van de Kaapkolonie zijn gelegen. Hiervoor heeft hij gebruik gemaakt van ongepubliceerde documenten uit VOC-archieven. Valentyn deed zijn best om zoveel mogelijk VOC-documenten te pakken te krijgen. Toeval en connecties met personen die hem 'papieren' konden verschaffen speelden een grote rol bij het schrijven van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. In het 'Voorbericht Van den Schryver aan den Bescheiden Lezer', dat voorafgaat aan het derde boekdeel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, zegt Valentyn dat hij erg is geholpen door een groep voormalige hoogwaardigheidsbekleders van de VOC van wie hij de tien belangrijkste, onder wie de Kaapse gouverneur Willem Adriaan van der Stel, bij naam noemt. Veel stukken had hij op andere manieren verworven, door ze ter plaatse waar hij ze had aangetroffen bijvoorbeeld over te schrijven. Hij nam deze teksten vaak onveranderd over. Je zou hem een bricoleur kunnen noemen, die zijn beschrijvingen voor een belangrijk deel in elkaar knutselde met materiaal dat door anderen was samengesteld.

Soms verstrekt hij specifieke informatie over de wijze waarop hij de beschikking had gekregen over een document. In zijn beschrijving van de Kaap geeft hij bijvoorbeeld een 'kort uittreksel' in de vorm van een alfabetische lijst met inheemse plantennamen uit het *'Herbarius Vivus'* van de uit Lübeck afkomstige Kaapse hovenier Oldenhand (Valentyn 1971: I, 116-130). Tijdens zijn laatste bezoek aan de Kaap in 1714 had hij het 'met veel vermaak nu en dan [...] gelezen' en kennelijk bij die gelegenheid de plantennamen overgeschreven. Een Khoekhoe-woordenlijst (Valentyn 1973: II, 76-94) die hij heeft opgenomen, was oorspronkelijk opgesteld door de gepensioneerde secretaris van de Politieke Raad van de Kaapkolonie, Johan Willem van Grevenbroek. Valentyn zegt dat hij Van Grevenbroek in 1705 in Stellenbosch ontmoet had en bij deze gelegenheid zal hij de lijst heb-

²⁸ Wouter Schoutens *Oost-Indische voyagie* (1676), Guy Tachards *Voyage* (1688), Abraham Bogaerts *Historische reizen* (1711), de *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten* (1668) van Olfert Dapper, de *Deductie en Contra-Deductie* (pamfletten uit de strijd tussen Kaapse vrijburgers en gouverneur Willem Adriaan van der Stel).

²⁹ De editoren van de uitgave van de Van Riebeeck Society (Valentyn 1971-1973) hebben Valentyns ontleningen getraceerd. Voor een historische contextualisering van het brongebruik door Valentyn zie: Huigen 2009.

ben gekopieerd.³⁰ Een derde van de totale tekst van Valentyns beschrijving van de Kaap bestaat uit de journalen van twee expedities naar gebieden ten noorden van de Kaapkolonie, het ‘Dagregister’ van de reis uit 1685-1686 onder leiding van commandeur (later gouverneur) Simon van der Stel (Valentyn 1971: 1, 224-367) en het ‘Dagverhaal’ van landdrost Johannes Starrenburg uit 1705 (Valentyn 1973: II, 14-57). Valentyn vermeldt dat hij het Dagregister gekregen had van Simons zoon Willem Adriaan van der Stel (Valentyn 1971: 1, 224). Elders zegt Valentyn bovendien dat dezelfde Willem Adriaan van der Stel hem niet nader geïdentificeerde ‘Papieren en echte tekeningen van dat land [Kaap de Goede Hoop]’ had gegeven. Dat zou al tijdens zijn bezoek in 1705 gebeurd kunnen zijn, in de tijd dat hij de gouverneur vergezelde naar diens buitenplaats Vergelegen, maar hij kan ze ook in Nederland hebben gekregen. Na zijn ontslag in 1707 als gevolg van een conflict met de Kaapse vrijburgers, vestigde Willem Adriaan van der Stel zich bij Lisse (Boëseken 1964: 227), niet ver van Dordrecht waar Valentyn na zijn terugkeer in 1714 aan zijn boek werkte.³¹ Ook Valentyns kaartmateriaal is in de meeste gevallen ontleend aan VOC-archieven. Valentyns ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop [...]’ komt, zoals reeds gezegd, grotendeels overeen met een kaart van de Kaapkolonie uit VOC-archieven.³² Valentyn heeft deze kaart gekopieerd of er een kopie van gekregen en alleen de door hem beschreven tuinen erbij getekend. Grote delen van Valentyns werk en niet alleen het deel over de Kaap hebben hun ontstaan daarom te danken aan kennisnetwerk van de VOC. Dat geldt zelfs voor het door hem gebruikte boek van Peter Kolb, want de laatste had zijn materiaal voor een belangrijk deel verzameld tijdens zijn ambtstijd als secretaris van de VOC in Stellenbosch (Huigen 2007: 37-58).

Voor een analyse van Valentyns ontleningen aan het kennisnetwerk van de VOC kan het begrippenapparaat van de *Actor-Network Theory* (ANT) verhelderend werken, omdat het een methode biedt om de infrastructuur en machtsverhoudingen die aan representaties en kennisproductie ten grondslag liggen te analyseren en omdat ANT een bijzondere interesse heeft voor de media waardoor kennis kan circuleren – inscripties genaamd.³³ Binnen de epistemologie van ANT zijn ‘inscripties’ in de vorm van teksten, diagrammen of afbeeldingen het beginpunt van kennisproductie omdat de wereld op die manier binnen het (wetenschappelijke) discours gebracht wordt. Als elementen uit de werkelijkheid eenmaal zijn overgebracht naar inscripties, wordt het mogelijk om zinnig over die werkelijkheid te praten. Latour spreekt in deze van ‘mobilization of the world’.³⁴ Inscripties zijn relatief stabiel en transportabel (‘immutable mobiles’) en op allerlei manieren combineerbaar zoals ook te zien is aan het hergebruik van VOC-inscripties door Valentyn. Hij integreert ze in zijn tekst naast inscripties van eigen makelij. Ze hebben echter ook een eigen voorgeschiedenis die bepalend is voor de inhoud er-

30 Voor de door Valentyn overgenomen Khoekhoe-woordenlijst zie Den Besten (2010: 284-286).

31 Het conflict handelde onder andere over het misbruik van materiaal en personeel van de compagnie door Van der Stel voor de aanleg van zijn buitenplaats Vergelegen.

32 Er zijn twee exemplaren van de oorspronkelijke manuscriptkaart: Cape Archives, Kaapstad, M1/273 en Nationaal Archief Den Haag, Leupe 4.VEL 809; zie noot 19.

33 De *Actor-network theory* is afkomstig uit de *Science and Technology Studies* (STS), het vakgebied dat het handelen van wetenschappers en technici analyseert, maar is sinds de late jaren 1990 incidenteel ook toegepast bij de studie van reisbeschrijvingen.

34 Latour 1999; zie met name Latour 1986 (215-257) en Latour (s.d.).

van. In het volgende wil ik de genese van één door Valentyn uit het VOC-netwerk overgenomen inscriptie nagaan, het 'Dagregister' van de expeditie onder leiding van Simon van der Stel naar Namaqualand in 1685-1686. Dit was een ongewoon document omdat dit Dagregister (en de expeditie waarover het Dagregister verslag uitbracht) niet alleen de belangen van de VOC diende, maar ook beantwoordde aan de wetenschappelijke interesses van invloedrijke individuen die met de VOC verbonden waren. Daarom was het Dagregister extra waardevol voor Valentyns project.³⁵

Het Dagregister levert het verslag van een expeditie die moest vaststellen of er winbare hoeveelheden kopererts te vinden waren in Namaqualand, een gebied ongeveer 580 kilometer ten noorden van Kaapstad, waar het huidige Springbok gelegen is. De expeditie vertrok in augustus 1685 van het fort aan de Tafelbaai. In het Dagregister wordt opgesomd wie en wat er allemaal meegingen. Dat zijn 'd'Ed. Heer Commandeur', Simon van der Stel, in zijn 'kales' met drie slaven, 56 'blanke koppen', de politieke gevangene, prins Dian Mangala (of Bengale) van Makassar, twee kanonnetjes, honderden ossen, paarden, wagens en een schuit om rivieren mee over te kunnen steken. De lijst van deelnemers in het Dagregister is niet volledig. Blijkens aantekeningen in het Dagregister behoorde ook een ongespecificeerd aantal Khoikhoi ('Hottentotten') tot het reisgezelschap, die van essentieel belang waren voor het welslagen van de tocht. Ze traden op als tolk in gesprekken met bewoners van het binnenland en functioneerden waarschijnlijk als gids. Ze beschermden zelfs de met musketten bewapende Europeanen tegen wilde dieren, zoals onder meer blijkt uit een omstandig verhaal in het journaal van de expeditie van landdrost Starrenburg over hoe een Khoi de aanval van een leeuw afsloeg. Omdat de kennis van het binnenland en het 'bushmanship' van de compagnies-soldaten beperkt waren, was men aangewezen op inheemse helpers. De expeditie van Van der Stel keerde eind januari 1686 bij het fort terug. Men had inderdaad koper in Namaqualand gevonden, maar het was niet mogelijk het erts ter plaatse te smelten of naar zee te transporteren. Dat werd pas mogelijk in het midden van de negentiende eeuw met de aanleg van een spoorverbinding naar de kust. Hoewel de expeditie in economisch opzicht een teleurstelling was, was ze de belangrijkste wetenschappelijke onderneming uit de zeventiende eeuw in Zuid-Afrika. Naast het Dagregister bracht de expeditie een goede routekaart en tekeningen van planten, dieren en inheemse bewoners terug. Nog zeventig jaar later werd het Dagregister als model gebruikt voor de verslaggeving van VOC-expedities naar het binnenland van Zuid-Afrika, omdat het in vergelijking met andere journalen meer volledig verslag leverde van de ervaringen van de expeditie (Huigen 2007: 73-86).

Dat kwam ook doordat wetenschappelijke motieven een rol hebben gespeeld bij de tocht. De expeditie had haar opdrachten ontvangen van de bezoekende commissaris van de VOC, Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691).³⁶ Van Reede behoorde tot een kleine groep hoogwaardigheidsbekleders van de VOC met wetenschappelijke interesses. Als bevelhebber van Cochin aan de westkust van India heeft hij bijvoorbeeld zijn positie gebruikt bij de samenstelling van een

³⁵ De onderstaande bespreking van het Dagregister steunt op Huigen 1992.

³⁶ Van Reede voerde van 21 april tot 16 juli 1685 een inspectie uit van de Kaapkolonie. Het dagboek dat hij bijhield is in 1941 gepubliceerd door A. Hulshof (Van Reede tot Drakenstein 1941).

meerdelig botanisch standaardwerk, de *Hortus Malabaricus Indicus*, een geïllustreerde beschrijving van de flora rond Cochin waarbij de nadruk lag op het medicinale gebruik van de beschreven planten. Het boek bevat beschrijvingen van 740 plantensoorten en werd tussen 1678 en 1693 in twaalf delen gepubliceerd.

Conform de procedures van de VOC stelde Van Reede een instructie op voor Van der Stel als leider van de expeditie. Primair ging het in deze opdracht om de economische interesses van de VOC in de winbaarheid van het Namaqualandse koper, maar bij de selectie van het personeel voor de expeditie speelden ook wetenschappelijke motieven een rol. Van Reede heeft de schrijver van het Dagregister en de leider van de militairen uitgekozen, vanwege hun goede opmerkingsgave.³⁷ Ze moesten na Van Reede's vertrek uit de Kaap hem achternareizen om persoonlijk verslag uit te brengen over hun ervaringen. Lid van het reisgezelschap was ook de uit Breslau (Wrocław) afkomstige apotheker 'Hendrik' (Heinrich) Claudius (ca. 1655-ca. 1697), die de tekeningen maakte. Na afloop van de expeditie circuleerden er verschillende portfolio's van deze tekeningen³⁸ en werd een selectie gepubliceerd door Guy Tachard in zijn *Voyage de Siam*.³⁹

In zijn privé-aantekeningen noemt Van Reede een van de vraagstukken die de expeditie moest onderzoeken. De Namaqua's die het nieuws over koper hadden overgebracht, vertelden met behulp van tolken een verhaal over een eigenaardig volk dat in de buurt van hun land woonde:

Onder verscheijde dingen die zij verhaelden was seer aenmerckelijk, dat eenige dagen rijsens van haere landen gevonden wiert een geheel volck, lang en groot, seer snel in het loopen, jae soodanigh, zij alle soorten van wild in den loop konden inhaelen. Haer hoofd was glad van voorn en sonder oogen, mond of neuse, even gelijk een gladden bil van een mensch. Den mond stond dwars in het midden van de borst en haer oogen ter plaetse daer de benen aan de voeten vast zijn, ofte boven op de voet, in het midden van een dicke vlees-agtigh knobbel, voor de rest even gelijk alle menschen gemaect, en zulcx mannen en vrouwen (Van Reede tot Drakenstein 1941: 220-221).

Van Reede was nogal sceptisch over de betrouwbaarheid van deze mededelingen. Hij vroeg hoe deze 'Voetogen' een rivier kunnen doorwaden, waarop de Namaqua's hem antwoordden dat er in het land van de Voetogen geen water is.

En verder hoe zij het maakten als door creupelbosch, hoogh gras en struijken moesten gaen, want zijnde de oogen op der aerden, konden deselve het lighaem den weg niet wijzen. Hierover begonnen de Hottentotse tolken wel luidje te laghen, ende de andere [de Namaqua's] quaet te worden, men haet niet en wilde gelooven, seggende een van haer in dat landt te sijn geweest, en met sijn oogen die menschen gesien te hebben, beroepende sich op zijn gehele natie, en die van zijn gebueren bij dewelcke dat volck wel soude wesen bekent (Van Reede tot Drakenstein 1941: 221).

Van Reede blijft sceptisch, maar sluit de mogelijkheid van het bestaan van Voetogen in beginsel niet uit. De expeditie moest uitsluitsel geven over dit vraagstuk. Van Reede besluit: 'het soude de curieuse [de wetenschappelijk geïnteresseerden]

37 De schrijver was assistent De Rouw en de bevelvoerder over de soldaten sergeant Freser (Huijgen 1992).

38 In totaal bestaan er negen portfolio's met tekeningen van de expeditie (Wilson e.a. 2002: 19-21).

39 Tachard (1688: 66) noemt Claudius als bron. Over Claudius zie: Gunn & Codd 1982: 117-119.

van desen tijt veel stof geven daerover te filosoferen' (Van Reede tot Drakenstein 1941: 221). Dat hij het bestaan van Voetogen niet geheel onmogelijk acht, kwam doordat ze leken op een van de Plinische rassen, de Blemmyae, de mensen met een gezicht in de borst, en ook in het algemeen met het gegeven dat overgeleverde kennis in de vroegmoderne tijd als hypothese gehanteerd werd die empirisch getoetst moest worden. Maar het punt dat hier vooral van belang is, is dat het in Van Reede's ogen een taak voor de expeditie was nadere informatie over het bestaan van Voetogen in te winnen. In het memorandum voor Van der Stel wordt hier niets over gezegd. De wetenschappelijke opdrachten lijken mondeling te zijn gegeven. Binnen de wereld van de Nederlandse handelsmaatschappijen gebeurde wetenschappelijk onderzoek in de regel min of meer illegaal. Strategisch gepositioneerde individuen met een wetenschappelijke interesse zoals Adriaan van Reede maakten opportunistisch gebruik van de infrastructuur die VOC of WIC bood; zelden was wetenschappelijke kennis voor de handelsmaatschappijen zelf een doel.⁴⁰

De oorspronkelijke initiatiefnemer van de expeditie was echter Simon van der Stel, de vader van Willem Adriaan van der Stel. Simon had aan Van Reede het voorstel gedaan om te onderzoeken of er koperts in Namaqualand te vinden was, nadat berichten over koper de Kaap bereikt hadden. Was in de termen van ANT de 'enrolment' – het toekennen van rollen aan de actors van de expeditie – het werk van Van Reede, dan was de 'problematation' – het vaststellen van het onderzoeksprobleem (exploiteerbaarheid van kopererts) – het initiatief van Simon van der Stel (vgl. Callon 1986). Simon van der Stel had bovendien zijn eigen wetenschappelijke interesses die vermoedelijk samengingen met pogingen in de gunst te blijven bij hooggeplaatste plantenverzamelaars in de Republiek. Hij verzamelde inheemse Zuid-Afrikaanse planten die hij verstuurde naar zijn oom en beschermer, de Amsterdamse bewindhebber van de VOC Joan Huydecoper van Maarseveen (1625-1704), en raadpensionaris Gaspar Fagel (1633-1688). Zelfs de tuinen van stadhouder-koning Willem III (1650-1702) ontvingen planten van Van der Stel (Hartog & Teune 2002). In de Republiek waren exotische planten rond 1700 kostbare luxe-objecten waarvan het bezit het privilege was van de hoogste standen, vooral de kringen rond de stadhouder (Wijnands 1988: 65-71; Sikkens-De Zwaan 2002). Dankzij plantenbezendingen van Van der Stel was de in 1682 door Huydecoper gestichte Amsterdamse Hortus Medicus rond 1700 ook het beste van Kaapse planten voorzien van alle botanische tuinen in Europa. In de tijd dat vader en zoon Van der Stel het bewind over de Kaap voerden, werd de Amsterdamse hortus verrijkt met 227 nieuwe plantensoorten die afkomstig waren uit de Kaap. Dat was meer dan de helft van alle nieuwe soorten in de hortus (Wijnands 1983: 5). Isaac Commelin (1697-1701) heeft verschillende van deze Kaapse planten beschreven en afgebeeld in zijn *Horti medici Amstelodamensis rariorum tam orientalis*.⁴¹

Hoewel Van Reede en Van der Stel samenwerkten bij de organisatie van de expeditie was de laatste het 'obligatory passage point' (of 'gatekeeper'; Callon 1986) bij de samenstelling van de inscripties. Van der Stel verstuurde tekeningen naar

⁴⁰ In de regel was de VOC weinig geïnteresseerd in wetenschappelijk onderzoek (vgl. Van Berkel 1998: 146).

⁴¹ Valentyn verwees de lezer naar afbeeldingen van Kaapse planten in Commelins werk (Valentyn 1971: I, 130) als bewijs dat deze planten ook al in Nederlandse tuinen te vinden waren.

Nicolaes Witsen, een andere VOC-bewindhebber, en had de eindredactie van het Dagregister waarvan twee versies bestaan: een die naar Nederland gestuurd is en een andere die in het bezit bleef van de familie Van der Stel en die door Simons zoon Willem Adriaan van der Stel aan Valentyn is overhandigd. In de versie uit het privé-archief van de Van der Stels, wordt namelijk melding gemaakt van een vijandige confrontatie tussen de expeditie en inheemse bewoners, die ontbreekt in de officiële versie die door Simon van der Stel naar Nederland is gestuurd. De reden voor het weglaten van deze confrontatie in de officiële versie was dat Van Reede als voorwaarde voor de expeditie had gesteld dat het niet tot vijandelijkheden mocht komen. In het ‘moment’ van de ‘mobilisation’ (Callon 1986), handelen namens het netwerk bij de samenstelling van inscripties, was Van der Stel bepalender dan Van Reede die inmiddels was doorgereisd naar Azië. De vorm waarin de inscripties van de expeditie in manuscript cirkuleerden en door Valentyn werden afgedrukt was vastgesteld door Simon van der Stel. Overigens was Van der Stels controle over de inscripties niet waterdicht. De tekenaar Claudius heeft namelijk op een moment dat de Republiek en Frankrijk met elkaar in oorlog waren, tegen de zin van zijn baas kopieën van zijn tekeningen aan Guy Tachard gegeven, die ze vervolgens in zijn *Voyage de Siam* heeft afgedrukt. Toen Van der Stel dit te weten kwam is Claudius uit de Kaap verbannen (Heniger 1986: 75).

4 Conclusie

Valentyns beschrijving van de Kaap bevat twee complementaire geografieën: een beschrijving van het koloniale landschap dat hij uit eigen waarneming kende en een voornamelijk uit inscripties van anderen geconstrueerde, grotere conceptuele ruimte van zuidelijk Afrika. De twee geografieën zijn verbeeld in de twee kaarten die aan het begin van zijn beschrijving zijn opgenomen.

Voor de inzetkaart van de kolonie, ‘Kaart van de Caap der Goede Hoop [...]’, heeft Valentyn een bestaande manuscriptkaart die door een landmeter van de VOC was samengesteld in geringe mate aangepast. Het koloniale landschap dat op deze kaart is weergegeven beschrijft Valentyn volgens een Nederlands landschapsdiscours. Hij prijst de delen die getransformeerd zijn en hekelt de overblijfselen aan wilde natuur inclusief de oorspronkelijke, ‘wilde’ bewoners. De kolonie is een terrein waar de natuur door Nederlandse ‘kunst’ ‘gerestaureerd’ wordt tot de oorspronkelijke toestand van aards paradijs (vgl. De Jong 1995: 38; Mukerji 2002). Dit fysische proces van koloniale landschapsverandering wordt door Valentyns beschrijving van de Kaap symbolisch bekrachtigd.

Naast een esthetische waardering voor het koloniale landschap heeft hij ook interesse voor de inheemse wereld die het object is van wetenschappelijke nieuwsgierigheid (*curiositas*). De kennis die het VOC-netwerk had verzameld, heeft Valentyn op de (grotere) kaart van zuidelijk Afrika proberen weer te geven, de ‘Nieuwe Kaart van Caap der Goede Hoop in haare regte tegenwoordige staat vertoond door François Valentyn’, waarvan hij zelf, gezien de titel en de inhoud van de kaart, de oorspronkelijke samensteller was. In het noordwestelijke deel van de kaart is onder meer te zien hoe hij informatie uit het Dagregister van de reis van Van der Stel cartografisch vertaald heeft. Uit de verhaspelde weergave van de to-

pografie in dat deel van de kaart is het duidelijk dat hij niet de beschikking had over de routekaart van Van der Stels expeditie.

Inscripties zoals kaarten en reisjournalen uit het kennisnetwerk van de VOC waren essentieel voor de meerwaarde van Valentyns project.⁴² Zonder toegang tot documenten uit de archieven van de VOC en de hulp van Willem Adriaan van der Stel zou het bereik van Valentyns beschrijving van Kaap de Goede Hoop niet veel groter zijn geweest dan dat van andere bezoekers die er voor korte periodes verbleven en die stereotype beschrijvingen van de Kaapkolonie produceerden. Valentyns toegang tot VOC-materiaal maakte dat zijn beschrijving veel rijker was aan informatie. De VOC had aan het begin van de achttiende eeuw als enige het vermogen kennis over het Zuid-Afrikaanse binnenland te verzamelen en daarom was tot de tweede helft van de achttiende eeuw vrijwel alle informatie die over binnenland van Zuid-Afrika in Europa gepubliceerd werd uit VOC-bronnen afkomstig. Zolang andere mogelijkheden ontbraken, was de wetenschappelijke nieuwsgierigheid afhankelijk van de inscripties van de handelscompagnie. De kwaliteit van deze inscripties werd voor Europese wetenschappers in de achttiende eeuw in toenemende mate onbevredigend, omdat de meeste journalen, anders dan dat van de expeditie van Simon van der Stel, meestal alleen informatie bevatten over het commerciële potentieel van het binnenland, terwijl de geleerde wereld graag informatie wilde hebben die vraagstukken op het terrein van natuurlijke historie en etnologie kon beantwoorden (Huigen 2007: 73-86). Een nieuwe situatie ontstond pas in tweede helft van achttiende eeuw toen wetenschappelijke reizigers met een eigen onderzoeksprogramma het Zuid-Afrikaanse binnenland introkken en hun waarnemingen na terugkeer in Europa publiceerden (als eerste de Zweed Anders Sparrman in 1783). Vanaf dat moment verloor het VOC-netwerk aan de Kaap zijn sleutelpositie als belangrijkste bron van informatie over het Zuid-Afrikaanse binnenland, al profiteerden de wetenschappelijke reizigers nog steeds van de infrastructuur die de VOC gecreëerd had (Huigen 2007).

Bibliografie

Archiefbronnen

Maps, M1/273, Cape Archives, Kaapstad.

Verzameling buitenlandse kaarten Leuven, 4.VOL 809, Nationaal Archief, Den Haag.

Publicaties

Anoniem 1712 – *Contra-Deductie, ofte, Grondige demonstratie van de valsheit der uitgegevene deductie, by den Ed. Heer Willem Adriaan van der Stel, gewezen Raad Extraordinaris van Nederlandsch India, en goeverneur aan Cabo de Goede Hoop*. Amsterdam, 1712.

Appel 1966 – A. Appel: *Die geskiedenis van houtvoorsiening aan die Kaap, 1652-1795*. Ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit van Stellenbosch, 1966.

Armstrong & Worden 1989 – James C. Armstrong & Nigel A. Worden: 'The slaves, 1652-1834'. In: Richard Elphick and Hermann Giliomee (eds.), *The Shaping of South African society, 1652-1840*. Johannesburg / Durban / Port Elizabeth, 1989, p. 109-183.

Beening 1963 – Beening, T.J.: *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance*. Diss. Nijmegen, 1963.

42 Een andere kwestie is het belang van inscripties voor de VOC zelf.

- Beinart & Coates 1995 – William Beinart & Peter A. Coates: *Environment and History. The Taming of Nature in the USA and South Africa*. London / New York, 1995.
- Beinart 2003 – William Beinart: *The Rise of Conservation in South Africa. Settlers, Livestock, and the Environment, 1770-1950*. Oxford, 2003.
- Van Berkel 1998 – K. van Berkel: *Citaten uit het boek der natuur*. Amsterdam, 1998.
- Den Besten 2010 – Hans den Besten: 'A Badly Harvested Field. The Growth of Linguistic Knowledge and the Dutch Cape Colony until 1796'. In: Siegfried Huigen, Jan de Jong and Elmer Kolfin (eds.), *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*. Leiden/Boston, 2010, p. 267-294.
- Boëseken 1964 – Anna Boëseken: *Simon van der Stel en sy kinders*. Kaapstad, 1964.
- Bogaert 1711 – Abraham Bogaert: *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia*. Amsterdam, 1711.
- Boomgaard 2001 – Peter Boomgaard: *Frontiers of Fear. Tigers and People in the Malay World, 1600-1950*. New Haven, Conn., 2001.
- Brink 1993 – Yvonne Brink: 'The Octagon. An Icon of Willem Adriaan van der Stel's Aspirations?' In: *Goodwin Series*, 7, *Historical Archaeology in the Western Cape* (1993), p. 92-97.
- Bruin 1716 – Claas Bruin: *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia, of Dag-verhaal van twee reizen, in en omtrent die gewesten gedaan, in dicht-maat uitgebreid*. Amsterdam, 1716.
- Callon 1986 – Michel Callon: 'Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay'. In: J. Law (ed.): *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London, 1986, p. 196-223.
- Cats 1655 – Jacob Cats: *Ouderdom, Buyten-leven en Hof-gedachten op Sorghvliet*. Amsterdam, 1655.
- Commelin 1697-1701 – Isaac Commelin: *Horti medici Amstelodamensis rariorum tam orientalis*. 2 delen. Amsterdam, 1697-1701.
- Cormack 1991 – Lesley B. Cormack: "'Good Fences Make Good Neighbors". Geography as Self-Definition in Early Modern England'. In: *Isis* 82 (1991), p. 639-661.
- Cosgrove 2003 – Denis Cosgrove: 'Landscape and the European Sense of Sight – Eyeing Nature', in: Kay Anderson et al. (eds.), *Handbook of Cultural Geography*. London, 2003 [e-book: http://www.sage-ereference.com.ez.sun.ac.za/hdbk_culturegeo/Article_n13.html].
- Crosby 1986 – Alfred Crosby: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge / New York, 1986.
- Dapper 1668 – Olfert Dapper: *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten*. Amsterdam, 1668.
- Dixon Hunt 2000 – John Dixon Hunt: *Greater Perfections. The Practice of Garden Theory*. Philadelphia, 2000.
- Elphick 1977 – Richard Elphick: *Kraal and Castle. Khoikhoi and the Founding of White South Africa*. New Haven, 1977.
- Florijn 1985 – P.J. Florijn: 'Geschiedenis van de eerste hortus medicus in Indië'. In: *Gewina* 8 (1985), p. 209-221.
- Garber 1977 – Klaus Garber: *Der locus amoenus und der locus terribilis*. Keulen/Wenen, 1977.
- Gregory 1995 – Derek Gregory: 'Imaginative Geographies'. In: *Progress in Human Geography* 19 (1995), p. 447-485.
- Van der Groen 1669 – Jan van der Groen: *Den Nederlandtsen hovenier*. Amsterdam, 1669.
- Guelke & Shell 1992 – Leonard Guelke & Robert Shell: 'Landscape of Conquest: Frontier Water Alienation and Khoikhoi Strategies of Survival, 1652-1780'. In: *Journal of Southern African Studies* 18 (1992), p. 803-24.
- Guelke 1976 – Leonard Guelke, 'Frontier Settlement in Early Dutch South Africa', in: *Annals of the Association of American Geographers* 66 (1976), p. 25-42.
- Guelke 1988 – Leonard Guelke: 'The Anatomy of a Colonial Settler Population. Cape Colony 1657-1750', in: *The International Journal of African Historical Studies* 21 (1988), p. 453-473.
- Guelke 1989 – Leonard Guelke: 'Freehold farmers and frontier settlers, 1657-1780'. In: Richard Elphick and Hermann Giliomee (eds.), *The Shaping of South African society, 1652-1840*. Johannesburg / Durban / Port Elizabeth, 1989.
- Gunn & Codd 1982 – M. Gunn & L.E. Codd: *Botanical Exploration of Southern Africa*. Cape Town, 1982.
- Habiboe 2004 – R.R.F. Habiboe: *Tot verheffing van mijne natie. Het leven en werk van François Valentijn (1666-1727)*. Franeker, 2004.
- Harris 2002 – S. Harris: 'How the Garden Grew. A Brief Spatial History of the Cape Town Gar-

- dens'. In: *Vassa Journal* 7 (2002) (digitaal: <http://www.vassa.org.za/pubs/VASSA%20Journal%207%20June%202002.pdf>).
- Den Hartog & Carla Teune 2002 – Elizabeth den Hartog & Carla Teune: 'Gaspar Fagel (1633-88). His Garden and Plant Collection at Leeuwenhorst'. In: *Garden History* 30 (2002), p. 191-205.
- Helgerson 1992 – R. Helgerson, *Forms of Nationhood: The Elizabethan Writing of England*. Chicago, 1992.
- Heniger 1986 – J. Heniger: *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and Hortus Malabaricus. A Contribution to the History of Dutch Colonial Botany*. Rotterdam, 1986.
- Huigen 1992 – Siegfried Huigen: 'Schrijven in dienst van de Compagnie. Rondom de expeditie naar Namaqualand, 1685-1686'. In: *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992), p. 107-114.
- Huigen 1996 – Siegfried Huigen: *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam, 1996.
- Huigen 2007 – Siegfried Huigen: *Verkenningen van Zuid-Afrika. Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*. Zutphen, 2007.
- Huigen 2009 – Siegfried Huigen: 'De zaak Valentyn. Plagiaat en wetenschappelijk decorum aan het begin van de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125 (2009), p. 22-40.
- Huigen 2010 – Siegfried Huigen: 'Antiquarian Ambonese. François Valentyn's Comparative Ethnography (1724)'. In: Siegfried Huigen, Jan de Jongh & Elmer Kolfin (eds.), *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*. Leiden/Boston, 2010, p. 171-200.
- De Jong 1995 – Erik de Jong: *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Bussum, 1995.
- Karsten 1951 – Mia C. Karsten: *The Old Company's Garden at the Cape and its Superintendents*. Cape Town, 1951.
- Klein 2001 – Bernhard Klein: *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland*. Basingstoke / New York, 2001.
- Knox 1681 – R. Knox: *An historical relation of the island Ceylon, in the East-Indies: together with an account of the detaining in captivity the author and divers other Englishmen now living there, and of the author's miraculous escape*. London, 1681.
- Kolb 1719 – Peter Kolb: *Capvt Bonae Spei Hodiernum: das ist, Vollständige Beschreibung des Afrikanischen Vorgeburges der Guten Hofnung*. Nürnberg, 1719.
- Koolhaas-Grosveld 1997 – Eveline Koolhaas-Grosveld: 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw'. In: Wiepke Loos, Robert-Jan te Rijdt en Marjan van Heteren (eds.), *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*. Amsterdam/Blaricum, 1997, p. 47-70.
- Van der Laarse 2005 – Rob van der Laarse: 'De beleving van de buitenplaats Smaak, toerisme en erfgoed'. In: Rob van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam, 2005, p. 59-87.
- Latour 1987 – Bruno Latour: *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge (Mass.), 1986.
- Latour s.d. [1990] – Bruno Latour: 'Visualisation and Cognition. Drawing Things Together'. <http://www.bruno-latour.fr/articles/article/21-DRAWING-THINGS-TOGETHER.pdf>. Oorspronkelijk in: Michael Lynch & Steve Woolgar (eds.): *Representation in Scientific Practice*. Cambridge (Mass.), 1990.
- Latour 1999 – Bruno Latour: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge (Mass.), 1999.
- De Leth 1719 – Andries de Leth: *De Zegepralende Vecht*. Amsterdam, 1719.
- Markell 1993 – Ann B. Markell: 'Building on the Past: The Architecture and Archaeology of Vergelegen', in: *Goodwin Series, 7 Historical Archaeology in the Western Cape* (1993), p. 71-83.
- Moree 1998 – P.J. Moree: *A Concise History of Dutch Mauritius, 1598-1710. A Fruitful and Healthy Land*. London etc., 1998.
- Mukerji 1990 – Chandra Mukerji: 'Reading and Writing with Nature. Social Claims and the French Formal Garden'. In: *Theory and Society* 19 (1990), p. 651-679.
- Mukerji 2002 – Chandra Mukerji: 'Material Practices of Domination. Christian Humanism, the Built Environment, and Techniques of Western Power'. In: *Theory and Society* 31 (2002), p. 1-34.
- Ponelis 1993 – F.A. Ponelis: *The Development of Afrikaans*. Frankfurt a. M., 1993.
- Van Reede tot Drakenstein 1678-1693 – H.A. van Reede tot Drakenstein: *Hortus Indicus Malabaricus, Continens Regioni Malabarici apud Indos celeberrimi omnis generis Plantas rariores*. 12 delen. Amsterdam, 1678-1693.

- Van Reede tot Drakenstein 1941 – [H.A. van Reede tot Drakenstein], 'Journaal van zijn verblijf aan de Kaap' (A. Hulshof, ed.). In: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 62 (1941).
- Said 1978 – Edward Said: *Orientalism*. Harmondsworth, 1978.
- Scholte 1986 – Mieke Scholte: 'Vier kaarten van Kaap de Goede Hoop (1)'. In: *Caert-Thresoor* 5 (1986), p. 75-85.
- Schouten 1676 – Wouter Schouten: *Wouter Schoutens Oost-Indische voyagie*. Amsterdam: Jacob Meurs, 1676.
- Shell 1994 – Robert Shell: *Children of Bondage. A Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838*. Johannesburg, 1994.
- Sikkens-De Zwaan 2002 – Marisca Sikkens-De Zwaan: 'Magdalena Poulle (1632-99). A Dutch Lady in a Circle of Botanical Collectors'. In: *Garden History*, 30 (2002), p. 206-220.
- Da Silva & Mota Alcides 2002 – Maria Angelica da Silva and Melissa Mota Alcides: 'Collecting and Framing the Wilderness. The Garden of Johan Maurits (1604-79) in North-East Brazil'. In: *Garden History* 30 (2002), p. 153-176.
- Sluyter 2001 – Andrew Sluyter: 'Colonialism and Landscape in the Americas'. In: *Annals of the American Association of Geographers* 91 (2001), p. 410-428.
- Smith & Pfeiffer 1993 – Andrew B. Smith and Roy H. Pfeiffer: *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope. Seventeenth Century Drawings in the South African Library*. Cape Town, 1993.
- Sparrman 1783 – Anders Sparrman: *Resa till Goda Hopps-udden, Södra pol-kretsens, och omkring jor-dklotet samt till Hottentott- och Caffre-landen åren 1772-76*. Stockholm, 1783.
- Van der Stel 1712 – Willem Adriaan van der Stel: *Korte Deductie van Willem Adriaan van der Stel*. Amsterdam, 1712.
- Strauss 1959 – G. Strauss: *Sixteenth-Century Germany. Its Topography and Topographers*. Madison, 1959.
- Tachard 1688 – Guy Tachard: *Voyage de Siam des peres Jesuites, envoyes par le Roy, aux Indes a la Chine; avec leurs observations astronomiques, & leurs remarques de physique, de geographie, d'hydrographie, & d'histoire*. Amsterdam, 1688.
- Valentyn 1724-1726 – François Valentyn: *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. 5 delen. Amsterdam/Dordrecht, 1724-1726.
- Valentyn 1971-1973 – François Valentyn: *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope met de zaaken daar toe behoorende* (ed. Raven-Hart et al.). 2 delen. Cape Town, 1971-1973.
- Verbaan 2008 – Eddy Verbaan: 'Aan de oevers van de Theems en Nieuwe Rijn. Nostalgie en burgerplicht in beschrijvingen van Londen (1598) en Leiden (1614)'. In: *Klank van de stad*. Themanummer van *De Zeventiende Eeuw* 24 (2008), p. 89-107.
- Verbaan 2010 – Eddy Verbaan: 'A Pair of Compasses and a Pile of Books. Chorography as a Crossroads of Geography and History in the Early Dutch Republic'. (ter perse).
- Verhoeven 2009 – Gerrit Verhoeven: *Anders reizen? Evolutes in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*. Hilversum, 2009.
- De Vries 1998 – Willemien B. de Vries: *Handeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum, 1998.
- Wijnands 1983 – D.O. Wijnands: *The Botany of the Commelins*. Diss. Universiteit Wageningen. Rotterdam, 1983.
- Wijnands 1988 – D.O. Wijnands: 'Hortus Auriaci. The Gardens of Orange and their Place in Late 17th-century Botany and Horticulture'. In: *Journal of Garden History*, special double issue *The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary*, 8 (2-3) (1988), p. 61-86.
- Wilson e.a. 2002 – M.L. Wilson, Th. Toussaint van Hove-Exalto & W.J.J. Rijssen (eds.): *Codex Witsenii*. Cape Town / Amsterdam, 2002.

Adres van de auteur

Departement Afrikaans en Nederlands
Universiteit van Stellenbosch
sh@sun.ac.za